

Miért is fosztunk meg *valakit valamitől*? Íránymegfordításokról és szerepcserékről a magyar ablativus használatakor¹

FEKETE CSENGE

Kolozsvár

1. Bevezető

A hagyományos nyelvtanok (például Keszler 2000: 197–8, P. Lakatos 2006: 161) az ablativus hatféle funkcióját különítik el. Lehet helyhatározó (*az iskolától indulnak*), időhatározó (*reggeltől estig dolgozott*), eszközhatározó (*a postástól küldte a levelet*), okhatározó (*fázik a hidegtől*), eredethatározó (*apámtól származik*), valamint aszemantikus vonzat (*eltiltja a bortól*). A tanulmány címében megjelenő *megfoszt* igével járó ablativus a fenti csoportosítás szerint szintén az aszemantikus vonzatok körébe sorolható. Ide tartoznak Keszler (2000: 197) szerint például a következő igék is: *búcsúzik, függ, függetlenít, elhidegül, elidegenedik, irigyel, kap, kér, elköszön, különbözik, megmenekül, oltalmaz, óvakodik, örököl, elrabol, megszabadul, eltanul, visszatart, tartózkodik, eltekint, elvlaszt*. Kutatásunk középpontjában az ablativus mint a generatív/strukturális nyelvtanok szerint aszemantikus vonzat áll. Célunk rámutatni arra, hogy az ablativus a fent bemutatott funkciókon kívül más jelentések kifejezésére, más viszonyok ábrázolására is alkalmas, amelyek számos eddig aszemantikusként számon tartott vonzatot új fénybe helyeznek, és motiválttá tesznek.

Hegedűs Rita (2004: 80–81) funkcionális szemléletű nyelvtanában ugyan megemlíti az ablativus esetében az aszemantikus vonzat lehetőségét is, viszont Keszlernél jóval tágabban értelmezi az ablativus „szemantikus” szerepkörét. Az adott helyről mozgással történő eltávolodáson kívül (*elmegy, elköltözik*) az átvitt értelemben való ’távolodás’, ’szakítás’ jelentést is kiemeli. Hozzáteszi, hogy a távolodást és a szakítást jelentő igék szinonimái is ezzel a vonzattal járnak (például *elköszön, elbúcsúzik, elkülönít, elkülönül, elmarad, eltér, elvlaszt, szétvlaszt*). Láthatjuk, hogy Keszlerrel eltérően például az *elköszön* és az *elvlaszt* igék ablativusi vonzatát szemantikusként, azaz motiválttnak tekinti.

Érdekességképpen röviden bemutatjuk még Simonyi Zsigmond 1888-as meglátásait az ablativusról. Bár közel száz évvel a kognitív nyelvészet és

¹ A tanulmány az európai szociális alap által társfinanszírozott POSDRU/88/1.5/S/60185 projekt támogatásával készült.

szemantika megjelenése előtt írja meg nagyszabású munkáját a magyar határozókról, mégis kiemelt figyelmet szentel annak, hogy az egyes grammatikai viszonyok és vonzatok mögötti „észjárás” megragadja, és annak alapján vázolja fel elméletét, ezért a jelen dolgozat egyfajta előzményének is tekinthető. A különböző határozók (hely, idő, ok stb.) felsorolása mellett (melynek során összefüggéseket keres az egyes funkciók között, és az okhatározót például az eredethatározóból származtatja²) megkülönbözteti egymástól a szűkebb és tágabb értelemben vett eredethatározó jelentésben megjelenő ablatívust. A szűkebb értelemben vett eredethatározó (Simonyi 1888: 246) egy személy, tárgy vagy cselekvés eredetét, származását fejezi ki (*származik, jön, ered, születik*), a tágabb értelemben vett eredethatározó viszont **képzelt eltávozást**, eleredést fejez ki. Simonyi (1888: 251) „a távozás képzeten alapuló átvitelek”-nek nevezi ezeket az eseteket. Olyan igéket sorol ide, amelyek a jelen tanulmány szempontjából is relevánsak: *elteredel, tartóztat, megfoszt, elidegenít, tilt, visszatart, vonakodik, félt vmitől*.

Simonyi (1888: 252–259) a tágabb értelemben vett eredethatározó vonzattal rendelkező igéket három csoportra osztja:

1. térbeli szemlélethez közel álló igék: eltérést, tartóztatást, megfosztást, megszűnést és különbözést jelentő igék (*eltér, elszakad, elidegenít, megválnak, búcsúzik*)
2. kérést és elvételt, kérdést és megtudást jelentő igék (*kér, kíván, vár, elvár, remél, kap, elvesz, ellop, megvon, megtagad, elrejt, irigyel, sajnál, kérdez, tudakozik, eltitkol*)
3. félést, menekülést, megmentést kifejező igék. Ezekkel kapcsolatban megemlíti azt aényt, hogy „amitől az ember fél, attól ösztön-szerűleg távozik, sőt fut” (Simonyi 1888: 257). Az ide sorolt igék két csoportra oszlanak: egyrészt félelemmel kapcsolatos igék (*megijed, megretten, retteg, remeg, reszket, fél, tart, borzad, irtózik, iszonyodik, félt, elriaszt, elrettent*), másrészt menekülést/mentést jelentő igék (*menekül, ment, szabadul, szabadít, megvált, őriz, oltalmaz, óv, kímél, óvja magát, óvakodik, meggyógyul, meggyógyít*). Kutatásunk szempontjából érdekes, hogy a mentés, szabadítás képzetéhez társítja a tisztítást is, ugyanis ebbe a csoportba sorolja a *tisztogat, megtisztít* igéket is.

A csoportosítás helyenként ugyan pontosítást igényelne (ezekre majd az elemzés során utalni fogunk), de számunkra ezen a ponton sokkal inkább csak a megközelítésmód az, ami releváns: hogy ti. már jóval a kognitív nyelvészet megjelenése előtt tágabb kontextusban is vizsgálták az egyes

² „[H]a vminek a létét okoljuk meg, akkor egyúttal az illető dolog eredetét állapítjuk meg” (Simonyi 1888: 260).

határozóeseteket, és megpróbálták szemantikai kapcsolatba állítani egymással azokat az igéket, melyek egy bizonyos határozórag köré szerveződtek, s melyek vonzatai első látásra talán nem tűnnek motiváltak.

Kognitív nyelvészeti megközelítésben az ablativus központi jelentéseként az **eltávolodás** és a **szétválasztás/szétbomlás** mozzanatát tekinthetjük: egy mobil (figura) egy útvonal mentén eltávolodik egy stabil kiindulóponttól, egy korábbi egység megbomlik. Megfigyelhetjük, hogy ez a jelentés a strukturális nyelvtanokban megadott különböző határozói funkcióknak is az alapját képezi. A távolodás kiindulópontja lehet térbeli, időbeli, eredetbeli vagy okbeli.

Nyelvhasználatunk rávilágít arra, hogyan konceptualizáljuk a külvilágot, milyen mentális modell él bennünk erről a világról, melyet érzékszerveink segítségével, testi tapasztalataink által ismerünk meg. A kognitív nyelvészet erre a testbeágyazottság (embodiment) fogalmát használja. Az ember gravitáció által meghatározott vertikális, álló alappozíciója, szimmetrikus jobb és bal oldala, egymással aszimmetrikus viszonyban levő eleje és háta például mind-mind hozzájárulnak ahhoz, ahogyan a nyelv a téri struktúrákat kódolja. Ugyanígy emberi tapasztalataink és viselkedésformáink következménye az is, hogy az ember ösztönösen vonzódik ahhoz, ami számára pozitív, és távolodik, vagy igyekezik távol tartani magát attól, ami számára negatív³. A későbbi elemzés során láthatjuk majd, hogy ez mennyire fontos szerepet játszik az olyan igék vonzatszerkezetének értelmezésében, mint például *fél/félt (vkit) vmitől* (ami számunkra rossz, attól távolodunk) vagy pedig *elvesz, elcsal vmit vkitől* (ami számunkra jó/hasznos, azt közelítjük magunkhoz). Megfigyelhetjük, hogy ez az alapelv fennáll függetlenül attól, hogy egy kialakuló viszony felbontásáról (*megszabadít, elvesz*) vagy egy még nem létező viszony kialakulásának a megakadályozásáról van szó (*félt, elhárít*).

Ez a tanulmány olyan szerkezetekkel foglalkozik, amelyek az igén és az ablativusi vonzaton kívül egy alanyt és egy tárgyat is tartalmaznak. Ilyenek például a konkrét téri mozgást kifejező igék esetében az *elküld*, az *eltávolít* vagy az *elvesz*. Kutatásunk középpontjában viszont az *eltilt*, *megfoszt*, *megtisztít vkit/vmit vmitől*, illetve *sajnál*, *elhallgat vmit vkitől* jellegű szerkezetek állnak, melyeket a strukturális nyelvtanok aszemantikusként neveznek, és melyek esetében az ablativusi vonzat első látásra valóban nem feltétlenül tűnik motiváltnak, sőt egyenesen illogikusnak tűnhet a tárgy és a határozóragos bővítmény felcserélődése, a stabil (határozó) és a mobil (tárgy)⁴ közötti „mozgásirány” megfordulása miatt.

³ Ez pedig nemcsak az emberekre, hanem az egész állatvilágra, a viselkedők/„lelkes állatok” (animate) összességére is igaz. (Szilágyi N. 1997: 79.)

⁴ Alább Szilágyi N. Sándor terminológiáját használva mobilnak (M) fogjuk hívni a szerkezet tényleges vagy virtuális mozgást végző elemét, és stabilnak (S) a mozgás

Az általunk vizsgált szerkezetben rendszerint az alany által kifejezett ágens (Á) az, aki a folyamat kezdeményezője/elindítója, a tárgy vagy a határozó pedig azok, akik „elszenvedik” (EXP – experiens⁵) a folyamatot:

- (1) Péter ellopta Páltól (S) a bicskát (M).
- (2) Péter elbocsátotta Pált (M) a cégtől (S).

Mindkét példában Péter az Á, Pál pedig az, aki elszenvedi a történeteket (EXP), függetlenül attól, hogy határozói vagy tárgyi szerepet tölt be a mondatban. Ha a kognitív nyelvészet által használt figura–háttér (mobil–stabil) felosztás alapján ábrázoljuk a mondatokat, láthatjuk, hogy az első mondatban Pál a stabil (S), és a bicska a mobil (M), míg a második mondatban Pál az M, és a cég az S. Megállapítható tehát, hogy az általunk vizsgált szerkezet esetében az EXP lehet akár S (azaz határozó), akár M (azaz tárgy).

A fenti példamondatokat az alábbi ábrákkal lehet ábrázolni (a nyíl a mozgás irányát jelöli, a feketével kitöltött kör Á helyét az esemény végén, V a mozgás végpontját, a szaggatott kör pedig azt, hogy V homályos, nincs explicit módon kifejtve):

1. ábra. Az *ellop* és *elbocsát* igék ábrázolása

Az Á–EXP felállás mellett találkozni fogunk majd egy olyan csoporttal is, ahol Á M „ellenerejeként” működik. Bár ezekben az esetekben is Á az, aki végül „nyertesként” kerül ki a helyzetből (aki keresztülviszi az akaratát, és eléri a célját), az ábrázolt szituációban az ige szemantikája mégis érzékelteti egy másik erő jelenlétét is. Nem egy passzív experienssel van tehát dolgunk, aki eltűr, megtapasztal valamit, hanem egy aktív agonistával, aki szembeszáll az antagonistával. Talmy (2000: 409–414) szerint számos nyelvi jelenség alapját képezi az erődinamika, melyben jellemzően két szereplő, az agonista és az antagonisták ütköznek egymással. Az agonista és az antagonisták között különböző erők, mozgás- és egyensúlyi viszonyok érvényesülnek. Az agonista arra törekszik, hogy megváltoztassa a helyzetet, vagy változatlanul tartsa, az antagonisták az agonista hatásának ellenáll. A kölcsönhatás

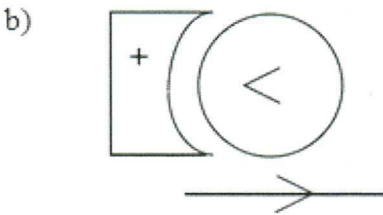
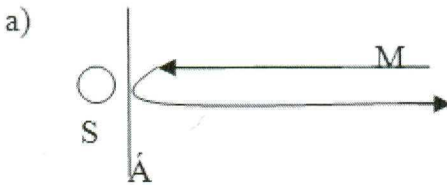
viszonyítási pontját, amihez képest M elmozdul. A kognitív nyelvészeti szakirodalomban ezek a *trajectory/figura*, illetve a *landmark/háttér* kifejezéseknek felelnek meg.

⁵ Experiensnek nevezzük egy szituáció azon résztvevőjét, aki megtapasztal, vagy passzívan átél valamit. (Kálmán & Trón 2007: 56.)

végkifejlete attól függ, hogy melyik résztvevő bizonyul erősebbnek. Az erődinamika ugyan prototipikusan a fizikai doménon belül jön létre, viszont analog viszonyokkal találkozhatunk például a szociális, pszichológiai stb. doménokon belül is. Az elemzés során láthatjuk majd, hogy az *elhárít*, *elriaszt*, *visszatérít* igék esetében az erődinamika is fontos szerepet játszik a helyzet alakításában: M hatást gyakorolna S-re, Á viszont megakadályozza ebben M-et, ellenerőként hatva, visszafordítja az útján. Lássunk erre egy nagyon egyszerű példát:

(3) Az ör (Á) visszafordította a családot (M) a határtól (S).

A (3) mondatot a következőképpen ábrázolhatjuk:

2. ábra. a) A *visszafordít* ige ábrázolása. b) A *visszafordít* Talmy (2000: 424) szerinti ábrázolása (a kör az agonistát, a benne levő nyíl annak mozgásirányát, a félkör az antagonistát, a benne levő + pedig azt jelöli, hogy ő az erősebb; a kép alatt levő nyíl a helyzet végkifejlete felé, az agonista ellentétes mozgásának irányába mutat)

A család (agonista, M) a határ (S) felé tartott (különben nem kellene őket *visszafordítani*), az ör (Á, antagonist) viszont nem engedi őket át, hanem akadályként eléjük áll, „ellenerőt” fejt ki, és visszafordítja őket, még mielőtt elérték volna a céljukat (S), megfordítja M mozgásirányát, és győztesként kerül ki az eseményből.

2. Az adatbázis

A kutatás alapjául szolgáló adatbázis 206 olyan igéből áll, amelynek vonzatszerkezete háromelemű: egy alany, egy tárgy és ablativus esetű határozó tartozik hozzá. Az adatbázis a Tinta Könyvkiadó gondozásában

megjelent *Magyar szókincstár* (Kiss 1998) alapján készült, mert ez jobban megfelel egy ilyen kutatás céljainak, mint például *A magyar nyelv értelmező szótára*, a szókincstár ugyanis a címszavak mellett ezek szinonimáit és antonimáit is tartalmazza, ami lehetővé tette egy-egy szemantikai mező egyszerűbb és átfogóbb lefedését, mint amit az ÉrtSz. biztosított volna. A gyűjtés során az *el-*, a *meg-*, a *le-* és a *vissza-* igekötős igéket tekintettük át. Ez több mint 3000 címszót jelent. Minden címszó mellett megtalálhatók az adott igekötős ige szinonimái és antonimái is (innen az adatbázis azon igéi, melyek nem igekötősök). Az összes ige közül 206 olyat találtunk (akár *meg-/el-/vissza-/le-* igekötős igét, akár annak szinonimáját/antonimáját), mely hármas vonzatszerkezetű (V + alany + tárgy + ablativusban levő határozó).

A kutatás során sok esetben fontosnak bizonyult megnézni, hogy az ige milyen jellegű S, illetve M társaságában fordul elő. Ennek meghatározására a MAZSOLA keresőfelület⁶ nyújtott lehetőséget, melyben az egyes mobilok vagy stabilok előfordulásának számbeli eloszlására is találhatunk adatokat.

3. A vizsgált szerkezet észlelési feltételei

Vizsgáljuk meg először is a V + alany + tárgy + ablativusban levő határozó (*valaki + ige + valamit + valamitől*) szerkezet konkrét térbeli jelentéseit, rámutatva arra, hogy milyen észlelési feltételek szükségesek egy ilyen távolítási viszony észleléséhez.⁷ Mindenekelőtt szükségünk van:

- egy **kiindulópontra** (K), ahonnan M elindul (ennél a szerkezetnél ez többnyire egybeesik S-sel),
- egy **végpontra** (V), amely a kiindulóponttól meghatározatlan távolságra van, és nincs mindig explicit módon megjelölve,
- egy (horizontális) **útvonalra**, amely K és V között helyezkedik el, ezeket összeköti, és lehet reális vagy virtuális,
- egy **mozgóra** (M), amely egyre inkább távolodik K-tól, és közeledik V-hez,
- egy **ágensre** (Á), azaz a mozgás előidézőjére/okozójára⁸ (a mozgó

⁶ A Magyar Nemzeti Szövegtára alapozó, magyar igei bővítményszerkezetek vizsgálatára kialakított keresőfelület (http://corpus.nytud.hu/cgi-bin/mazsola/mazsola_hun.pl).

⁷ A nyelvi észlelési feltételek felállításában kiindulópontként szolgált két Szilágyi N. 1997-re alapozó szakdolgozat: Andor Enikő (1999) az *el* viszony jelentésszerkezetét vizsgálja, Galaczi Árpád (1995) pedig a *rajta* helyzetet vázolja fel a magyar nyelvben. Nyelvi észlelési feltételen a megnevezett dolgoknak vagy helyzeteknek azokat a strukturális jellemzőit értjük, amelyek támpontként szolgálnak a beszélő számára annak eldöntésében, hogy az illető dolgot/helyzetet hogyan kell megnevezni (Szilágyi N. 1997).

⁸ Az ilyen szerkezetekben megjelenő igék gyakran műveltető igék (kauzatív, azaz előidéző, faktív, vagyis tétető, illetve permisszív, azaz megengedő igék), ilyenkor viszont annak az igének is, amelyikből levezetjük a műveltető alakot, kell, hogy legyen ablativusban levő vonzata. Például: *elkülönül valamitől* → *elkülönít valakit valamitől*. Ha viszont a *-tól* vonzat okot fejez ki, akkor a műveltető párja már nem ablativusi, hanem instrumentalisi

entitás, a mondat tárgya, Á fizikai vagy verbális ráhatásának következtében végzi a mozgást).

- A mozgás elején M ténylegesen vagy virtuálisan együtt van S-sel. Az esemény során ez a **térbeli érintkezés, együttlét, egy helyben/egyben levés szűnik meg**.
- A vizsgált szerkezet az ÚT séma mentén szerveződik, egy útvonalon pedig **elágazások** vagy **akadályok** is lehetnek.

Láthattuk, hogy a figura–háttér (S–M) rendszerében S többnyire egybeesik a kiindulóponttal (K). A továbbiakban az ábrákon a nyilak által világosan látható lesz, mi a mozgás kiindulópontja és végpontja, ezért nem jelöljük majd külön K-t és V-t, hanem csak a történések szereplőit (Á, M, S), valamint szükség esetén azt, hogy a két szereplő közül melyik az EXP.

Vizsgálatunk tárgya tehát egy **elválasztási/szétválasztási folyamat, melynek eredményeként megbomlik egy egység** (például megszűnik egy rész–egész viszony, vagy felbomlik egy hozzátartozási viszony). Ebből adódóan a későbbiekben láthatjuk majd, hogy a vizsgált szerkezet könnyen kiterjedhet olyan szituációk ábrázolására is, ahol már létre sem jön az egység, és amelyek tulajdonképpen az **egység létrejöttének megakadályozását, meggátolását** fejezik ki.

4. A vizsgált szerkezet típusai

Az igék nagy többsége nem okoz problémát, mivel a *-tól* vonzat esetükben motivált. Ilyenek például az *elvesz*, *elküld*, *eltávolít* igék és ezek szinonimái (pontosabban ezeknek az aletetei), melyeknél teljes mértékben „szemantikus” vonzatokkal van dolgunk. Vegyük sorra előbb ezeket. Az *elveszhez* közel álló igék például a csábítással (*elcsábít*, *elcsal*, *elszeret*, *elszöktet*, *elszerződte*, *elhív* stb. *vkit/vmit vkitől/vhonnán*), eltulajdonítással (*ellop*, *elragad*, *elsikkaszt*, *kisajátít* stb. *vmit vkitől*), elhozással (*elhoz*, *elhúz*, *elhord vkitől vmit*), elfoglalással (*elhódít*, *elfoglal*, *kívív*, *elnyer*, *visszanyer*, *visszahódít*, *visszaszerez*, *visszavesz*, *visszacsatol*), levonással (*leszámít*, *kivon*, *levon*, *visszavon*) kapcsolatosak. Minden esetben a folyamat reális (térbeli vagy eredetbéli) kiindulópontja az S, onnan távolodik el M (V és gyakorta egyben Á felé is)⁹. Mint láttuk, Keszler (i. h.) szerint ugyanezen csoport számos igéjének ablativusi vonzata aszemantikus, Hegedűs (i. h.) viszont már motiválnak látja ezeket a vonzatokat.

vonzatot kér, például: *ellustul valamitől* → *ellustít valakit valamivel*, *elfárad valamitől* → *elfáraszt valakit valamivel* stb.

⁹ Nem mindig térbeli távolodással van dolgunk, ha egy adott stabil entitás például tulajdonost vált, akkor attól függetlenül, hogy M fizikailag nem távolodik el S-től, mégis távolodási viszonyként észleljük és konceptualizáljuk az adott eseményt: pl. *visszaszerezte tőle a földjeit*. A föld maga ugyan nem mozog semerre, a birtokviszony változását viszont ugyanúgy fejezzük ki, mintha M valóban mozgó lenne.

Az *elvesz* alesetei közé tartoznak a *kér* (igényel, elvár, megkíván, megérdeklődik, megtudakol, követel) és a *kap* (elkap, meghall, megtud, megérdemel, elfogad, eltűr) igecsoportok is, melyek ugyan kicsit eltérnek az eddig tárgyaltaktól (a *kap*, *eltűr* esetében a haszon fogalma sokszor teljesen hiányzik), de mégsem okoznak különösebb problémát. A *kér* köré szerveződő igék az *elvesz* „előeseményét” kódolják, jövőbeli cselekvést implikálnak. Akitől kérünk, az lesz az, ahonnan (*akitől*) érkezik majd felénk az igényelt M, ami a MAZSOLA szerint lehet tárgy (*pénz, dokumentum, alamizsna*), absztrakt entitás (*bocsánat, segítség, menedékjog*) vagy valamilyen információ például, főleg a *megérdeklődik, megtudakol* típusú igék esetében. Közös az *elvesz* és a *kér* csoportokban, hogy Á-ként rendszerint valami számunkra pozitívat (hasznosat) veszünk el, kérünk el. A *kap* ige esetében ez nem egészen így van: ellentétben a korábbi példákkal (*kér, elvesz*), Á mint alany itt nem maga dönti el, mit fog kapni. A szerkezet nem sokban különbözik az eddigiektől, S itt is kiindulópont, tőle távolodik az, ami az alany felé érkezik (ablativusi jelölése szemantikailag tehát teljesen motivált), az alany viszont nem dönthet arról, hogy kell-e neki M, vagy sem, akár pozitív (hasznos), akár negatív (haszontalan, káros) rá nézve az, amit kap. Míg az *elvesz* és a *kér* esetében az alany tehát rendszerint aktív cselekvő, a *kap*nál passzív elviselő, megtapasztaló. Az Á és EXP szerepek tehát felcserélődnek, S lesz az Á, az alany pedig az EXP. A *kap* köré csoportosuló igék mediális igék, formájuk nem passzív szerkezetű, jelentésük viszont nem aktív jelentés, a „szenvedés” pedig fontos szerepet játszik bennük. A mediális igék által leírt helyzetekben egyfajta perspektívaváltás történik, a középpontban nem a prototipikus ágens áll, hanem a páciens (vagy experiens) és maga a történés. A történés pedig független az alany akaratától, szándékától, cselekedetétől (Szatmári 2006). A *meghall, megtud* igéknél nem egy konkrét tárgy jut el S-től EXP-hez, hanem a folyamat végére EXP egy információ birtokába kerül. Az *elkap* ige különösen jól szemlélteti azt, hogy negatív dolgokkal is „gyarapodhatunk”, például elkapunk egy vírust.¹⁰ Kapni tehát bármit kaphatunk, amit adnak nekünk, elvenni rendszerint inkább olyasmit szeretnénk, ami számunkra jó vagy hasznos is.

Az *eltávolít, elküld* köré szerveződő igék (*elbúcsúztat, elhesseget, elkerget, elüldöz, elzavar, kirúg, meneszt, kirak* stb.) ablativusi vonzata szintén nem okoz különösebb gondot: egy adott helytől való eltávolítás/eltávolodás esetében az ablativus használata motivált. Sok esetben előtérbe kerül az is, hogy M valamilyen oknál fogva negatív töltetű

¹⁰ Mind a *meghall*, mind pedig az *elkap* esetében érdekes az, hogy attól, hogy M eltávolodik S-től, még nem biztos, hogy S „megválnak” vagy „kevesebb lesz” tőle. Ha például *meghallok valamit valakitől*, akkor az esemény végére mindkettő az információ birtokában leszünk, ha pedig *elkapok valakitől egy vírust*, akkor nemcsak ő lesz fertőzött, hanem én is.

Á-ra nézve, ezért próbálja magától Á eltávolítani.

Két olyan tényező van tehát jelen az első látásra is motivált ablativusi vonzatok esetében, melyek fontos szerepet játszanak majd az „aszemantikus” vonzatok magyarázása során is:

- a **hasznosság** (láthattuk, hogy amíg az alany Á szerepét tölti be, addig igyekszik olyasmit *elvenni*, ami számára hasznos, amitől ő gyarapodhat, az EXP szerepet betöltő S pedig gyakorta az, aki „rosszul jár”, kevesebbje lesz);
- a **negatív** magunktól való **eltávolítása** (a későbbiekben láthatjuk majd, hogy mind M, mind pedig S betöltheti a negatív, eltávolítandó entitás szerepét).

Az *elvesz* és az *elküld/eltávolít* közös vonása a *különválasztás* (a különválasztás az, ami egyben össze is köti a két kategóriát), a vizsgált szerkezet alapjelentése tehát egy korábbi egység felbontása valaki által. A *különválaszt* szituáció ábrázolásakor úgy tűnik, hogy Á határként/ akadályként ékelődik S és M közé, vagy pedig valamilyen (tényleges vagy virtuális) határt hoz létre a kettő között. A különválasztás során ugyan gyakran megtörténik, hogy két egymással ellentétes entitás kerül szétválasztásra, viszont ezek rendszerint egyenértékűként jelennek meg, és mindegy, hogy *mit mitől* választunk el: *rosszat jótól*, vagy *jót a rossztól*, *őket másoktól*, vagy *másokat tőlük*, a hangsúly csak a különválasztáson magán van. Ebbe a csoportba tartoznak például az *elkülönít*, *elszakít*, *elválaszt*, *szétválaszt*, *szeperál*, *kettéválaszt*, *megkülönböztet* igék.

Lássuk viszont, hogyan kerülnek kapcsolatba vizsgálatunk központi igéi az eddig vizsgált, szemantikus vonzatú igékkel! Adatbázisunk igéit szemantikailag úgy csoportosítottuk, hogy az egymással szinonim viszonyban levő igék egy csoportba kerüljenek. Az igék szemantikai csoportosítása után minden csoport egy-két jellegzetes tagját megvizsgáltuk, megkeresve az ige által képviselt csoport azon sajátosságait, amelyek magyarázatként szolgálhatnak az első látásra érthetetlen vonzat használatára. A csoportok közötti határ nem mindig éles, sőt a csoportok között van átmenet, amire az elemzés során majd rámutatunk.

Az adatbázis alapján a következő kategóriákat különítettük el egymástól, azaz az alábbi igék köré csoportosult a többi vizsgált ige (az a, b, c, g csoportok esetében első látásra is motivált az ablativus használata, a többi eset alaposabb vizsgálatra szorul, annak érdekében, hogy egyértelművé váljék az első látásra logikátlanak tűnő vonzat motiváltsága):

- elvesz, kér, kap*
- különválaszt*
- elküld, eltávolít*
- eltitkol, elrejt*
- sajnál, megtagad*
- megtisztít*

- g) *megszabadít, feloldoz*
- h) *félt, óv*
- i) *eltérít, elhárít, visszatart, elriaszt*
- j) *elszigetel, elzár*
- k) *eltilt*
- l) *megfoszt*

A továbbiakban az egyes csoportokat külön-külön taglaljuk. Először azokat a csoportokat vizsgáljuk meg közelebről, melyek bizonyos értelemben az *elvesz*hez állnak közelebb. Itt Á szemszögéből a **hasznosságnak** kiemelt szerep jut, S általában emberi lény, az EXP funkciót tölti be, és rendszerint „vesztesként” távozik az adott helyzetből. A történés során vagy elválík egymástól S és M, vagy pedig létre sem jön köztük a viszony. Másodikként az olyan csoportok kerülnek a középpontba, melyeknél S rendszerint egy **negatív entitás** szerepét tölti be, és a cél a tőle való távolodás. M az, aki többnyire emberi lény, és az EXP funkcióját tölti be. Á célja eltávolítani M-et S-től. Ismét két eset lehetséges: vagy egy meglévő viszony felbontásával van dolgunk, vagy pedig azzal, hogy egy kialakulóban lévő viszony végül mégsem jön létre. Végezetül pedig következnek azok az igék, melyek esetében S (M számára) pozitív, a cél mégis M (gyakorta erőszakos) távolítása S-től. Ezekben a szituációkban is M tölti be az EXP szerepét, S és M kapcsolata pedig Á miatt megszakad. Láthatjuk majd, hogy az elemzés során a kategóriákat nem lehet ennyire élesen elválasztani egymástól, sok köztük az átmenet, az ablativus használata viszont motivált.

4.1. Az *elvesz* köré tömörülő csoportok

Az *elvesz* ige vonzatai prototipikusan *valakitől valamit*¹¹. Az ablativusban levő határozó (S) rendszerint egy viselkedő (animate) vagy egy megszemélyesített entitás, aki az EXP tematikus szerepét tölti be, azaz passzívan átél vagy megtapasztal valamit. A tárgy (M) pedig anyagi, szellemi, lelki tulajdonként az, ami ugyan helyzetet vált, viszont önmagában nem változik meg. Nagyon leegyszerűsítve azt is állíthatjuk, hogy S és M között egy rész-egész/birtokviszony¹² áll fenn, és az *elvesz* cselekvés során az egésztől veszünk el egy részt/a birtoklótól egy birtokolt tárgyat. Ezt a MAZSOLA keresőfelület is alátámasztja: a leggyakoribb S-ek az *elvesz* esetében a személyes névmások, a leggyakoribb M-ek pedig: *kedv, pénz, jog, lehetőség, idő, vagyon, energia, kulcs* stb. (azaz absztrakt entitások vagy tárgyak). Fontos még az, hogy M S számára rendszerint valami pozitív dolgot jelent,

¹¹ Ha S nem viselkedő (animate), akkor az *elvesz belőle/róla valamit* is központi kategóriáknak tekinthetők, a jelen tanulmányban viszont kizárólagosan az ablativusban levő esetekkel foglalkozunk.

¹² Inaba (1998: 167) szerint a rész-egész viszony a birtokviszony egyik alelete, tartós, állandó birtokviszonyt fejez ki.

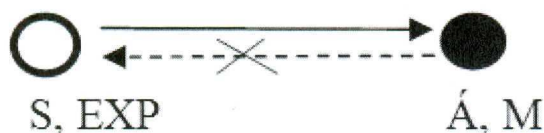
és a cselekvés végére M távol kerül S-től, ugyanakkor pedig közel Á-hoz, ami Á számára hasznos is jelenthet; a szituáció vesztese az EXP. A 4. rész bevezetőjében láthattuk, hogy az *elvesz* ige köré tömörülő igék nagyon népes csoportot alkotnak, a vonzat értelmezése, motiválása viszont nem jár különösebb nehézséggel. Rendszerint eredethatározóval van dolgunk.

Az *elvesz* csoporthoz két további csoport kapcsolódik szervesen, az *eltitkol*, *elrejt* és a *sajnál*, *megttagad valamit valakitől*. Mindkét csoport tagjainál elsőre nem egyértelmű, hogy miért is használjuk az ablativust. Vizsgáljuk meg őket külön-külön.

4.1.1. Nem ad oda: *eltitkol*, *elhallgat*, *elrejt* – implicit tagadás és iránymegfordítás

Az *elvesz* csoporthoz képest itt egy reláció ki nem alakulásáról, pontosabban a reláció kialakulásának a megakadályozásáról van szó, amit a nyelv *elvesz* relációként kódol, habár az, amit S-től „elvesz” Á, soha nem is volt S birtokában.

(4) A rezsim szeretné eltitkolni a néptől (S) az igazságot (M).

3. ábra. Az *eltitkol* ige ábrázolása

A népnek meg kellene tudnia az igazságot, az igazságnak el kellene jutnia a néphez. Ezt a hipotetikus közeledési viszonyt ábrázolja a 3. ábra szaggatott nyila, amely az Á felől az EXP felé mutat. A valóságban ez viszont nem történik meg, az igazság nem jut el a néphez (ezért az áthúzott szaggatott nyíl), mivel a hatóságok *eltitkolják* a nép előtt az igazságot, azaz megakadályozzák a nép és az igazság viszonyának a kialakulását. Ezt viszont meglehetősen érdekesen kódolja a nyelv: úgy észleljük a helyzetet, mintha elvinnék az igazságot a néptől, holott a nép nem is tudja azt, az igazság nem áll a birtokában, olyat veszünk el tehát tőle, amije nincs. Hogyan lehetséges ez mégis? A helyzet ilyen kódolását az motiválhatja, hogy a beszélőben a valódi észlelés előtt jelen van a helyzet egy elképzelt előészlelése, miszerint az igazság eljut a néphez. Mivel ez nem történik meg, kénytelen a szituációt újraértelmezni. Ezt azonban csak az előészlelésre vonatkoztatva tudja megtenni, úgy, hogy tagadja az előészlelt helyzetet azáltal, hogy (1) implicit tagadást tartalmazó igét használ (*eltitkol*, azaz *nem mond el*), és (2) nyelviileg megfordítja a virtuális mozgás irányát, azaz a

valakihez/valakinek viszonyt a *valakitől* viszonyra cseréli. Az *eltitkol* ige tehát iránymegfordítással jár. Erre azonnal visszatérünk még, amint megvizsgáltuk S és M természetét. S, a szituáció *experiense* rendszerint emberi lény, az az entitás, akitől/aki elől valamit elrejtene. M az eltitkolás tárgya, ami a MAZSOLA szerint főleg olyan dolog, mely személyes vagy S számára (még ha nem is pozitív, de mindenképp) hasznos információ/tudás. Ennek S nem jut a birtokába, M (*jövedelem, származás, vélemény, múlt, betegség, tény, információ, adat* stb.) – pontosabban az arról való tudás – Á-nál marad.

Lássuk, mi az, ami a fent vizsgált *eltitkol* ige esetében iránymegfordítást idézhetett elő. Szilágyi N. Sándorra (1997: 110–113) hivatkozva azt állíthatjuk, hogy ennek lehetséges oka az igében rejlő implicit tagadó jelleg, valamint a helyzet fordított előészlelése (előészlelés: *megmondja a népnek*, valóság: *nem mondja meg* – explicit tagadással, azaz *eltitkolja a néptől* – implicit tagadással).

Az alábbiakban néhány példát láthatunk hasonló, talán ennél nyilvánvalóbb iránymegfordításokra, melyek Szilágyi N. fent említett elemzéseire alapoznak. Vizsgáljuk meg közelebbről az alábbi mondatokat:

(5) Lemarad a vonatról.

(6) Elkésik az óráról.

Mindkét esetben feltehetjük a kérdést, mivel magyarázható az, hogy valaki a *vonatról* marad le, amikor tulajdonképpen rajta sem volt a vonaton, illetve az *óráról* késik el, amikor ott sem volt még az órán? Alaposabban szemügyre véve a mondatokat, észrevehetjük, hogy mindkettővel egy olyan szituációt szeretnénk ábrázolni, aminek az **eredeti célja és a végső megvalósulása nem esik egybe**. Az (5) példánál a cselekvő célja elérni a vonatot, és felszállni a *vonatra*, az állomásra érve viszont arra kell rádöbbennie, hogy a vonat már nincs ott. A *vonatról* távolító ragja arról árulkodik, hogy ebben az esetben a helyzet előfeltevésében a ÚT séma eredeti végpontja is benne volt: *felszáll a vonatra*, de mivel ez a szituáció nem következett be, ezért a végső állapot ábrázolásánál (amikor kiderül, hogy az utas nem éri el a vonatot) fiktív módon le kell szállítanunk őt a vonatról, meg kell tehát változtatnunk mozgásának irányát. Ugyanígy magyarázható a (6) példa is: a diák el akart érní az órára (képzületében tehát megvolt a cél, a saját mozgásának a végpontja: *ott ülök bent az órán*), de mikor észrevette, hogy az óra már megkezdődött, és ő nem ért be időben, meg kellett fordítania szándékának irányát, annak érdekében, hogy az előfeltevéshez képest, azt tagadva ábrázolni tudja aktuális helyzetét. Ezért az *óráról* késik el, még akkor is, ha előtte fizikailag nem volt ott az *órán*. Az iránymegfordítás okozójának mindkét esetben a mondat igéje tekinthető, amely implicit tagadást hordoz magában azért, hogy ábrázolhassa a helyzet előzetes, ellenkező előjelű észlelését (*nem éri el a vonatot, nem ér el az órára*), és ha az állító forma az

egyik iránnyal jár együtt, akkor a tagadó forma az eredeti irány tagadását is magával hozza, ami nyelvtanilag az irány megfordításában fejeződik ki.

Az *eltitkol* csoport igéi mind implicit tagadó igének tekinthetők, melyek az általuk ábrázolt helyzetekben iránymegfordítást eredményeznek. Az igében rejlő implicit tagadás meglétét az is alátámasztja, hogy az ÉrtSz. meghatározásaiban jelen van a *nem/ne* tagadószó: *eltitkol* – „*nem* közöl mással, elhallgat”, „*nem* beszél róla”; *elrejt, eldug* – „úgy tesz el valamit, hogy más meg *ne* lássa” stb.

Az ablativusi vonzaton kívül az *elől* névutó is lehetséges lenne ezen csoport igéinél. Ha valami *előttünk* van, azt a szemünkkel észlelni tudjuk, ahhoz (a *hátullal* szemben) pozitív értékek kapcsolódnak (Szilágyi N. 1997: 29). Az elemzések során láthattuk ennek megnyilvánulását abban, hogy M S számára pozitív, mégsem jut el hozzá. Ha *elrejtünk* valamit valaki *elől*, akkor nem lesz *előtte*, nem tudja észlelni, nem is kerülhet a birtokába. Számos szinonim jelentésű ige kizárólag az *elől* vonzattal működik: *elleplez, palástol, kendőz, rejteget, eldug, takargat, eltiöntet, titkol*.

4.1.2. Nem ad oda: *sajnál, megtagad*

Az előző részben tárgyalt gondolatmenetre építve magyarázhatjuk az ide tartozó igék által ábrázolt helyzeteket is. Az ÉrtSz. a *sajnál* és a *megtagad* igéket is a *nem* tagadószó segítségével írja körül: *sajnál* – „irigyel, megvon vkitől vmit; nagyon is *nem* szívesen ad, juttat vkinek vmit”; *megtagad* – „követelésnek *nem* hajlandó eleget tenni”. Á szándéka ugyan kevésbé burkolt, mint az előző csoport esetében, a végeredmény mégis ugyanaz: M nem jut el S-hez (Á „birtokában” marad), a helyzetet pedig úgy ábrázoljuk, mintha S-től (EXP) vennék el M-et, holott S nem rendelkezik M-mel.

(7) Sajnálja / megtagadta tőle (S, EXP) a bort (M).

A (7) példát szintén a 3. ábrával ábrázolhatnánk. Á tulajdonképpen valami olyat vesz el S-től, amit oda sem adott neki, amivel S tehát (még) nem rendelkezik. A két entitás közötti viszony létrejöttének meggátolásáról van szó itt is, melyet az implicit tagadó ige miatt nyelvtanilag iránymegfordítással kódolunk.

Sajnálni a MAZSOLA szerint főleg *időt* vagy *pénzt* sajnálhatunk valakitől, *megtagadni* pedig leginkább *jogot, engedélyt, lehetőséget, vízumot, segítséget* szoktunk valakitől. Ezek a tárgyak mind pozitívak S számára, viszont Á miatt S nem kerülhet ezek birtokába.

4.2. Eltávolít, elvlaszt egy negatív S-től

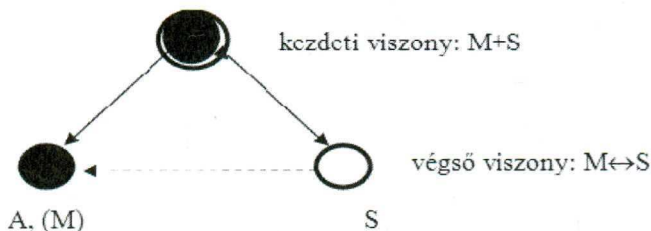
Az eddigi *elvesz* példákban láthattuk, hogy az EXP szerepét rendszerint S töltötte be, ő volt az, aki valami negatívát tapasztalt meg: *elvettek* tőle, vagy *nem adtak oda* neki valami számára fontosat/hasznosat. Á ezzel szemben „hasznot húzott” a helyzetből, nyertesként „távozott”. Amint áttérünk azon

esetek vizsgálatára, ahol S (Á vagy M számára) negatív, megváltozik a helyzet: az EXP szerepét M tölti be, ő az, akit eltávolítanak a negatív S-től. A haszonszerzés ugyan főleg az első három alcsoportban jelen van még, a hangsúly mégis a negatív entitástól való eltávolításra tolódik el. Előbb azokat a csoportokat vizsgáljuk, ahol egy meglévő kapcsolat (rész-egész/birtokviszony, szoros kontaktus, nála/bennelevés-viszony) felbontása kerül előtérbe (4.2.1., 4.2.2.), majd azokat, ahol a viszony létrejöttének a megakadályozására törekszik Á (4.2.3., 4.2.4).

4.2.1. Elvesz: *megtisztít* – „szerepcsere” S és M között

A *megtisztít* ige köré csoportosuló igék (*megpucol*, *megkopaszt*, *meghámoz*, *megtisztogat*, *lecsupaszít*, *megrostál*, *megszítál*, *le mos*, *megszűr*, *megtöröl*, *kiválogat*, *tehermentesít*) átmenetet képeznek az *elvesz* és az *eltávolít* csoportok között. Jelen van még bennük a haszonszerzés gondolata, viszont már a negatívtól való eltávolítás is előtérbe kerül. Kiinduló állapotában S és M rendszerint együtt (egyben) van, ez az együttlét Á számára viszont nem kívánatos, mert az ő szempontjából a két együtt levő komponens nem egyenértékű: számára az egyik pozitív, a másik negatív. Ezért megszünteti az együttlétet, az erről szóló nyelvi kifejezésben pedig aszerint döntjük el, hogy a kettő közül melyik lesz M, és melyik S (mert elvileg bármelyik lehetne), hogy melyik pozitív Á számára, illetve melyik a hasznosabb neki, melyikre van szüksége. Ez lesz M (hiszen M a kiugróbb, S inkább a háttér) még akkor is, ha ez olyan virtuális mozgást eredményez, ami a fordítottja annak, ami ténylegesen történik. Például nyelvi forma szerint a *halat mozdítjuk el a pikkelytől*, miközben ténylegesen *a pikkelyt mozdítjuk/ távolítjuk el a halról*. Vizsgáljuk meg az alábbi mondatot:

(8) Tisztítsuk meg a halat (M) a pikkelyétől (S).

4. ábra. A *megtisztít* ige ábrázolása

A cselekvés során ugyan a *haltól* vesszük el a pikkelyt, Á-nak viszont a megpucolt halra van szüksége, tehát azt veszi el magának, a *pikkelyt* pedig eltávolítja magától (és a *haltól* is). Ha rákeresünk a *megtisztít* igével megjelenő S-ekre, olyanokat találhatunk köztük, mint például: *szennyeződés*, *bűn*, *salak*, *szenny*, *ellenség* vagy *gyom*. Ezek mindegyike negatív,

ennélfogva el szeretnénk távolítani, és távol szeretnénk tartani magunktól vagy a számunkra hasznostól. Az S és M közötti viszony lehet rész–egész, birtok- vagy szoros kontaktuson alapuló viszony. Ha a *cipőt tisztítjuk meg a sártól*, akkor például szoros kontaktus felbontásáról van szó, de itt is érzékelhető az, hogy az Á számára negatív S következtében fordítva jelöljük a nyelvileg kódolt virtuális mozgást a tényleges mozgáshoz képest.

A bevezetőben láthattuk, hogy Simonyi a tágabb értelemben vett eredethatározós igék körébe, ezen belül is a *féltést*, *menekülést*, *megmentést* kifejező igék csoportjába sorolta a *megtisztít* igét is, mivel a szabadítás képzete is hozzátársul. Ez nem áll távol a most felvázolt megközelítéstől, viszont Simonyi csupán S negatív voltát emeli ki. A *megtisztít* köré csoportosuló igéknél viszont meglátásunk szerint különösen lényeges az is, hogy az, amit megtisztítunk valamitől, Á számára fontos, jelentőséggel bír, „haszonforrás”. Emiatt pedig nyelvi kódoláskor képesek vagyunk megfordítani S és M fizikai viszonyát azért, hogy fókuszba kerülhessen az, ami a hasznos, és háttérbe szoruljon az Á számára haszontalan entitás.

4.2.2. Elvesz: megszabadít, feloldoz – egy meglévő kapcsolat felbontása

Adatbázisunkban a *megszabadít* ige köré csoportosuló igék a *megment*, *felszabadít*, *megvált*, *felment*, *felmentet*, *mentesít*, valamint a *feloldoz*. Ezek az igék egy meglévő kapcsolat felbontását ábrázolják, melynek célja M eltávolítása egy negatív S-től, ami veszélyes, terhes M-re nézve, korlátozza M-nek a szabadságát. A *megszabadít* leggyakoribb S-ei a *gonosz*, *teher*, *félelem*, *szenvedés*, *kín*, *béklyó* és a *halál*, a *felment* igéé a *felelősség* és a *számonkérés*, *feloldozni* pedig rendszerint a *bűneitől* szokás *valakit*. Ezek az S-ek is egyértelműen negatívak M-re nézve. Vizsgáljuk meg közelebbről a *feloldoz* igét:

(9) [...] s én [téged] minden bűntől feloldozlak.

Ez a mondat kétféleképpen is magyarázható. Egyrészt értelmezhetjük úgy, mint egy M-re nézve negatív viszony felbontását, aminek során M eltávolodik a számára negatív S-től. Ezt az értelmezést olyan nyelvi kifejezések is alátámasztják, mint például *a bűn rabja*, *a bűn foglya*, *a bűnhöz láncolva*. Láthatjuk tehát, hogy a bűn egy erős és külső entitás, mely fogva tartja az embert, és amelytől csak tőle eltávolodva lehet megszabadulni. A szituáció konceptualizációja során viszont nem teljesen egyértelmű az, hogy *kitől* is veszünk el *mit*: *az embertől a bűneit*, vagy pedig *az embert a bűneitől*. Az első változat első látásra logikusabbnak tűnik, mivel az ember maga az, aki a bűneiért „felelős”, és akihez hozzátartoznak a bűnei. Ezt az is alátámasztja, hogy mondunk olyat, hogy *bűnös ember*, ez a szerkezet pedig arra utal, hogy az embernek vannak bűnei, tehát *tőle* kellene őket el is venni. Ha tehát így értelmezzük a helyzetet, akkor iránymegfordításra kellene gondolnunk, mely hasonlóképpen lenne magyarázható,

mint azt korábban a *megtisztít* esetében láthattuk. Nézzük meg viszont azt, hogy milyen érvek szólnak a második változat mellett. Ott vannak mindenek előtt az előbb említett kifejezések, amelyek értelmében a bűnre úgy tekintünk, mint az emberen kívül levő erős entitásra, mely fogva tartja az embert, továbbá pedig az a tény is, hogy a *feloldoz* igét gyakran használjuk az *alól* névutóval is. Ilyenkor is világossá válik, hogy a bűnt egy külső, az emberre teherként ránehezedő entitásként értelmezzük¹³, ezalól kell *kiszabadítani*, *feloldozni* az egyént, ilyen fényben viszont nem okoz különösebb problémát az ablativus iránya.

A csoport számos tagja esetében bizonyos kontextusokban az *alól* névutó is használható, sőt akár gyakoribb is az ablativusi vonzatnál (*felment a kötelezettsége/vádjja/feladata alól* stb.) Ez is alátámasztja azt, hogy S M számára egy külső, negatív entitás, ami teherként ránehezedik, és amitől távolodnia kell, vagy amitől el kell őt távolítani. Ilyen értelemben ezen csoport esetében az ablativus használata nem szorul különösebb magyarázatra, egyszerű „negatív entitástól való távolítást” fejez ki. A teher eltávolítása az ige szemantikájában is jelen van (*ment, oldoz, szabadít*).

4.2.3. Nem enged oda: *félt, óv* – egy kapcsolat kialakulásának a megakadályozása

A bevezetőben láthattuk, hogy Simonyi (1888: 257) szerint ösztönösen távolodni szeretnénk attól, ami veszélyforrást jelent számunkra vagy valaki számunkra fontosra nézve. Ez a viselkedők (animate) világában teljesen természetes magatartási forma. Az ÉrtSz. meghatározása szerint, ha *valaki félt valakit valamitől*, az „örzi, óvja, ügyel rá, mert fél, hogy elveszti v. elveszik tőle, aggódik miatta, fél, hogy vmi baj éri”. Az előző csoporthoz (*megszabadít, feloldoz*) képest a különbség abban áll, hogy ezúttal nem egy meglévő negatív viszony feloldása kerül a középpontba, hanem olyan negatív viszony, ami még nem alakult ki, de aminek Á szemszögéből nem is kellene kialakulnia, mivel az veszélybe sodorná M-et.¹⁴ Á-nak ugyan a *félt* ige esetében túl nagy befolyása nincs a helyzetre, nem tud konkrétan beleavatkozni, de az ablativusi vonzat azt sugallja, hogy Á vágya az lenne, hogy M S-től távolodjon, és így ne is alakulhasson ki közöttük semmiféle viszony.

¹³ További példákkal is illusztrálható, hogy a bűnt nem feltétlenül úgy konceptualizáljuk, mint ami az emberben benne van, mint amivel az ember rész-egész viszonyban áll, hanem sokkal inkább külső teherként vagy „csapdaként”/tartályként: *valaki* például *bűnbe esik, bűnben fogantatik*.

¹⁴ Gyakorlatilag közeli kapcsolatban állnak egymással a *megszabadít* és a *félt, óv* csoportok: ha valakit eltávolítunk valahonnan, mert az számára veszélyes, rossz (*megszabadít, kiszabadít*), akkor minden bizonnyal a viszony kialakulása előtt is hasonlóképpen reagálunk, igyekszünk eltávolítani az illetőt a veszélyforrás közeléből (*félt, óv*).

(10) Félti őt (M) a tüdőbajtól/leeséstől/deportálástól (S).

A *féltésnél* csak egy lépéssel kell továbbmennünk ahhoz, hogy az *óvás*, illetve *védés* igéihez (például *óv*, *védelmez*, *megkímél*, *megvéd*, *megoltalmaz*, *megóv*, *megőriz*, *megvédelmez*) érkezzünk. Itt már Á aktívan be is avatkozik abba, hogy ne jöhessen létre az S és M közötti viszony. Az ilyen ige köré épülő helyzeteket kétféleképpen értelmezhetjük:

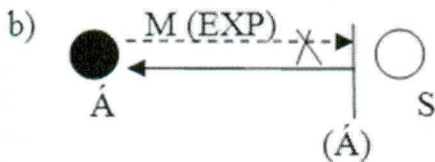
- Olyankor *óvunk*, *védiünk valakit valamitől*, amikor a veszélyforrás már valamilyen formában a láthatáron van. Ilyen esetben tehát úgy tekintünk erre az állapotra, mintha egyszerűen egy távolítási viszonytal lenne dolgunk, vagyis M-et (minél inkább) el szeretnénk távolítani S-től vagy annak hatóköréből. Ekkor tehát már első látásra is motivált az ablativus.
- M csupán potenciálisan van kitéve annak, hogy S közelébe kerüljön. Az előészlelés tehát az, hogy M közeledik S felé. Mivel ennek a viszonytalnak a létrejöttét Á meg szeretné akadályozni, ezért megfordítja az irányát: Á nem engedi M-et S-hez, hanem elfordítja onnan, akadályként S és M közé ékelődik, tehát *óvja* M-et S-től. Hasonló jelenséggel találkozhattunk a *sajnál* és az *eltitkol* esetében is, ahol az iránymegfordítás viszont sokkal explicitebben jelen volt, mint a *féltésnél*.

A háttérben levő komponensként ezt a 2. magyarázatot a többi tényleges iránymegfordítást tartalmazó eset (például a *sajnál* és az *eltitkol*) is analógiásan támogathatja. Különbségként az *eltitkol* és a *sajnál* csoportoktól megállapítható, hogy itt az EXP (M) érdekei állnak a középpontban, egy negatív entitástól, tapasztalattól óvjuk, kíméljük őt. A *sajnál*, ill. *eltitkol* esetében sokkal inkább Á érdekei kerültek előtérbe, valamint az, hogy az EXP-et (ott S-et) egy számára fontos (hasznos) tényről vagy entitástól tartsuk távol. Közös viszont az, hogy S és M között itt sem létezett reális kontaktus, Á mégis el szeretné távolítani őket egymástól azáltal, hogy megakadályozza azt, hogy kialakuljon közöttük bármiféle viszony.

A fentiek értelmében az alábbi mondatot tehát kétféleképpen ábrázolhatjuk:

(11) Féltjük / óvjuk a gyermekeket (M) ettől a veszélytől (S).

5. ábra. A *félt, óv* ige kétféle ábrázolása

Tekinthetünk a *veszélyre* (S) mint egy olyan entitásra, aminek a közelében helyezkedik el M. Az 5a) esetében tehát úgy fogjuk fel a helyzetet, mintha eleinte a *gyermek* és a *veszély* egy helyen lettek volna, és csak utána távolítottuk volna el a *veszély* hatósugarából a *gyermeket* (1-es magyarázat). Az 5b) értelmében pedig a *gyermek* potenciálisan tart a *veszély* felé (fiktív mozgást végez), Á viszont megakadályozza ezt a közeledést oly módon, hogy akadályként beékelődik a kettőjük közé, és megfordítja a gyermek mozgásirányát úgy, hogy az ne közeledjen, hanem távolodjon a veszélytől.

A *megóv* típusú igéknél hangsúlyozott szerepet kap az, hogy Á negatívnak minősíti S-et, potenciális veszélyforrásként fogja fel M-re nézve. A *megóv* igét például általában olyan S-ekkel használjuk, mint: *pusztulás, veszély, betegség, fertőzés, csalódás, kellemetlenség, támadás, baj, sérülés* stb.

4.2.4. Nem enged oda – M útvonalának megváltoztatása, a külső hatás kiküszöbölése

Ennek a csoportnak az igéi (*eltérít, elhárít, elriaszt, visszatart*) kapcsolatban állnak a *félt, óv* csoporttal, de itt explicit módon hangsúlyozásra kerül az a tény, hogy M mozgást végez, Á pedig beavatkozik a történetbe annak érdekében, hogy megakadályozza S és M kapcsolatának a kialakulását.

(12) Elhárítja magától (Á, S, EXP) a lehetőséget (M).

(13) Elriasztja a fiút (M, EXP) a lehetőségtől (S).

A (12) és (13) mondatok jól ábrázolják azt, hogy az EXP lehet S (12), vagy M (13). A cél viszont mindkét esetben az, hogy (Á segítségével) ne alakuljon ki az S–M kapcsolat. Az ilyen helyzeteket mindkét szereplő perspektívájából konceptualizálni lehet:

- vagy egy, az EXP (S) számára negatív hatás (M) közeledik S felé, és ennek a hatásnak az útját fordítja meg Á (aki a (12)-ben egybeesik az EXP-sel) annak érdekében, hogy a hatás ne érje el célját, hanem távol maradjon tőle,
- vagy pedig az EXP (M) igyekszik valami cél felé, amitől visszafordítja Á (l. (13)).

A (12) példa esetében az EXP statikus (csupán eltaszít magától valamit), a (13)-ban viszont dinamikus, ő maga végzi a mozgást a *lehetőség* felé, de visszafordítják onnan, megváltozik tehát a mozgásútvonala (és nem éri el a célját). Az EXP-nek ugyan különbözőek a szándékai (1. *lehetőség* eltávolítása, 2. *lehetőség* elérése), viszont mindkét eset végkicsengése az, hogy az EXP változatlan marad a kiinduló helyzethez képest: S-ként megőrzi eredeti (háborítatlan) állapotát, M-ként pedig (kényszerből) útvonalat változtat, és visszakerül eredeti helyzetébe. Nem jön tehát létre semmiféle változás, megmarad a korábbi (egyensúlyi) állapot. Az EXP akarata (M-ként) esetleg megváltozik, de az eredeti helyzete nem. Az S és M közötti kapcsolat nem jön létre.

Ebbe a kategóriába négy alcsoport tartozik:

1. *elhárít, elutasít* (rendszerint) *magától*
2. *eltérít, elterel valakit valamitől*
3. *elriaszt, elrettent valakit valamitől*
4. *visszatart, visszafog valakit valamitől*

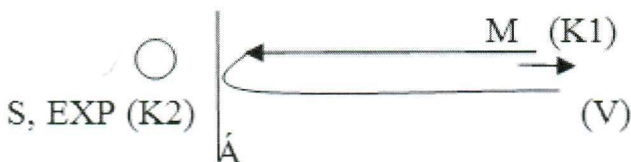
Az 1. alcsoportba tartozó igék esetében S (EXP) és Á rendszerint egybeesnek, ilyenkor az EXP *magától* távolít el egy külső hatást. A MAZSOLA ezt alá is támasztja, mivel az *elhárít, elutasít* igék leggyakoribb S-e a *maga* (az *elhárít* igés mondatoknál 169 esetből 152-ben *magától* hárít el valamit az Á). Egyértelmű, hogy a cél a nyugalmi állapot fenntartása azáltal, hogy S nem engedi magához közel M-et, hanem útját állja, megfordítja mozgásirányát, és eltaszítja magától. Az *elhárít* jellegű igéknél erősen jelen van az a képzet, hogy rendszerint olyasmit hárítunk el magunktól (azaz nem engedünk közel magunkhoz), ami számunkra negatív. A MAZSOLA szerint az *elhárított, eltérített, elutasított* entitások főképp absztrakt dolgok (*megértés, küzdelem, kísértés, következmény, gyanú, hálálkodás, lehetőség, vigasz* stb.), és csupán ritkán személyek (*tanácskérő, fiú, kölyök*). Érdekes, hogy az M-ek között nem csupán negatív entitások szerepelnek. A fenti M-ek közül például a *lehetőség, a vigasz* vagy a *megértés* egyértelműen pozitívak. Mégis úgy tűnik, hogy ezek a pozitív M-ek az EXP számára valamilyen oknál fogva kellemetlenek. Ugyanakkor az is világossá válik, hogy szinte függetlenül attól, hogy pozitív vagy negatív a hatás, a cél a háborítatlanság megőrzése, a külső hatás kiküszöbölése.

Ha ábrázolni szeretnénk ezeket az igéket, akkor feltűnik, hogy M egy, a szituáción kívül eső kiindulóponttól (K1) indít, onnan közeledik EXP (S) felé, Á pedig (aki az EXP-szel egybeeshet, amint azt a (12) példában láthattuk) megfordítja M irányát, és megakadályozza azt, hogy M célba érjen. Amikor M megváltoztatja az irányát, S, *amitől* M távolodni kezd, M útvonalának a közepén helyezkedik el, annál a pontnál (vagy annak közelében), ahol M irányt változtat. S tehát olyan, mint az adott esemény egy második kiindulópontja (K2). Itt meg kell tehát különböztetnünk S-t K-tól. S csupán másodlagos (és ebben az esetben valójában fiktív) kiindulópontja az

eseménynek, az elsődleges kiindulópont (K1) S-től távol helyezkedik el, ehhez képest lenne az elsődleges végpont S. Ezeknél az igéknél nem is mindig csak egy előfeltevést törölünk, mint a *sajnál* esetében, hanem sokszor egy valódi mozgás irányát fordítjuk meg. Ezért ezekben az igékben az eddig vizsgáltakhoz (*sajnál, elhallgat, óv*) képest sokkal explicitebben jelen van a **dinamikusság**. Lássunk erre egy konkrét példát a 2. alcsoportból, ahol már rendszerint nem magunktól, hanem valami mástól (*szándéktól, céltől, iránytól, tervtől*) *térítünk el valakit/valamit*:

- (14) Szükség esetén a termőföldek (V) elárasztásával terelik el a vizet (M) a fenyegetett nagyvárosoktól (S) és vasutaktól (S).

A mondatot az alábbi ábrával szemléltethetjük:

6. ábra. Az *eltérít* ige ábrázolása

Vizsgáljuk meg részletesebben a (14) példát. Két mozzanatra bontható ez a cselekvés, az egyik a beavatkozás nélkül várható „tervezett” útvonal, a másik a megvalósult útvonal. M a folyómeder (K1) felől tart a város (S) felé, a város lenne a mozgás végpontja. Ezt a végpontot viszont nem éri el, mivel Á megakadályozza a folyamatot, elterelvén a vizet a város irányából, azaz a várostól (a várost fiktív kiindulópontként, K2-ként használva) a termőföldek (V) felé. Talmy (i. h.) értelmében két erő ütköztetése történik ezekben a szituációkban: M, az agonista S felé közeledik, Á, az ellenerő, az antagonista viszont akadályként útját állja, erősebbnek bizonyul, és megállítja, sőt megfordítja a folyamatot. Láthatjuk, hogy az íránymegfordításos szituációkhoz gyakorta társul erősebb erődinamika is. Egyszerű „közeléből való eltávolításként” is felfogható ugyan ez a helyzet, de látszik, hogy implikál egy előeseményt is: a víznek közelednie kellett a város felé ahhoz, hogy el lehessen téríteni tőle. Ez a példa egyben az absztraktabb íránymegfordítások alapjául is szolgálhat.

Több *vissza-* igekötős ige is része ennek a csoportnak (*visszatérít, visszautasít, visszafordít*). Ezek különösen explicit módon érzékeltetik a két ellentétes (ható, ellenható) erő jelenlétét, azt, hogy egy reális, külső, dinamikus hatás következménye az ellenhatás. Ugyanakkor az ÉrtSz.-ban számos olyan ige magyarázatában lelhető fel a *vissza-* igekötő, amely ennek a csoportnak a tagja.

A 3. alcsoport igéi (például *elbátortalanít, elijeszt, elborzaszt, elrettent*,

elrémít, visszarettent, eltántorít, visszatántorít, feltart, elkedvtelenít, meghátráltat) nagyon közel állnak az eddig vizsgáltakhoz: nem jön létre az S és M közötti kapcsolat; megfordul M mozgásiránya; az S, amitől elriasztanak valakit, lehet pozitív vagy negatív, Á viszont egyértelműen negatív tulajdonságokkal ruházza fel S-t.

Láthattuk *eltérít* igés példánknál, hogy az ágens fontos szerepet játszott a megcélzott viszony létrejöttének meggátolásában. Bár az *elijeszt* ige értelme sokkal átvittebb az *eltérít, elterel* igéénél, struktúrája teljesen megegyezik vele. Megfigyelhető, hogy valójában itt is az ÚT sémában rejlő eltérítési/elágazási lehetőség kerül az előtérbe, aminek következtében egy megcélzott reláció nem jön létre (az eredeti céltől tehát eltávolítják M-et), és ezért a megcélzott viszonyhoz képest iránymegfordítást alkalmazunk:

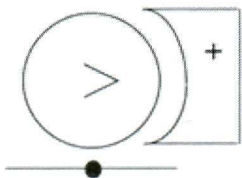
- (15) A lap megpróbálja elijeszteni az osztrák turistákat (M) a MÁV járatainak igénybevételétől (S).

Különös figyelmet érdemelnek a 4. alcsoportba tartozó igék: *visszatart, visszafog, tartóztat, türtőztet*. Itt S gyakran nem is entitás, hanem cselekvés/történes (például *dühkitörés, lépés, fejlődés, próbálkozás, kivándorlás* stb.). Ez az ÉrtSz. meghatározásában is szembeűnik: „vmely tettével, közbelépésével, figyelmeztetésével megakadályoz vkit abban, hogy **vmely cselekvést végrehajtsion, vmely tettet elkövessen**”. Ez a csoport a *fél*t csoporttal is összefűggsben áll, mivel Á (például a *visszatart* esetében) „védő szándékkal, aggodalomból” (ÉrtSz.) nem engedi S-hez M-et. Ugyanakkor az implicit tagadás is erőteljesen előtérbe kerül (akárcsak a *sajnál* igéknél): az ÉrtSz.-ban az igék magyarázatai tagadószót tartalmaznak: „nem enged elindulni” (*visszafog, visszatart*), „elfojtja, kitörést megakadályoz” (= *nem engedi megnyilvánulni – türtőztet, tartóztat*). Emellett az erődinamika is egyértelmű: EXP szándéka és Á szándéka ellentétesek, de végűl Á az, aki gyűz:

- (16) Visszatartja apját (M) az ivástól (S).

Az apa célja az ivás, az ágensé pedig az, hogy az apa ne igyon. A két szándék/cél tehát egymástól eltérő, két egymással ellentétben levő erő áll egymással szemben. Az esemény során Á bizonyul erősebbnek, neki sikerűl megakadályoznia M-et abban, hogy elérje célját, M-nek nem sikerűl megtennie szándékolt lépését. Az Á szerepét egyéb korlátozó tényező is betöltheti: *határozat, döntés, esemény* stb. Például: „*másokat a társaság körűli újabb fejlemény tartott vissza az indulástól.*”

Talmy értelmében az alábbi ábrával szemléltethetűk a *visszatart* köré csoportosuló igéket:

7. ábra. A *visszatart* ige ábrázolása

Ha S nem cselekvés, történéis, esemény, hanem konkrét fizikai entitás, M pedig tárgy vagy eszköz, akkor a *visszatart* a *megtagad* csoportnak is tagja lehetne:

- (17) Az Intel (Á) nem tarthat vissza kulcsfontosságú információkat (M) olyan cégektől (S) [...]
- (18) A beszedett adók dollármillióit (M) tartja vissza a palesztin hatóságoktól (S).

4.3. Eltávolít, elválaszt egy pozitív/neutrális S-től

Az előzőleg tárgyalt csoportok legtöbbjénél (4.1.1., 4.1.2, 4.2.3., 4.2.4) S és M kapcsolata nem jön létre. A középpontban rendszerint a kapcsolat létrejöttének a megakadályozása állt. Ezalól a *megtisztít*, illetve *megszabadít* csoportok képeztek kivételt, melyeknél egy meglévő kapcsolat feloldása, az eltávolítás a cél, mivel S M számára negatív. Ebben a részben főleg olyan igéket tárgyalunk, melyek egy pozitív S-től távolítják el M-et (aki itt az EXP funkcióját tölti be). Ilyenek például az *elküld* ige köré tömörülő igék (*elkerget, elhesseget, elűz, elzavar, kidob, kihajít, kirúg, levált, meneszt, elbocsát, eltanácsol, elhajt, kitesz* stb.), melyek vonzata szemantikus: S a mozgás kiindulópontja, onnan távolodik M, az S és M közötti távolság ismét nő, mert itt is egy különválasztási viszonytal van dolgunk. Problémásabbaknak bizonyulnak viszont az *elszigetel* és az *elzár* igék köré csoportosuló igék, valamint az *eltilt* és a *megfoszt* igék.

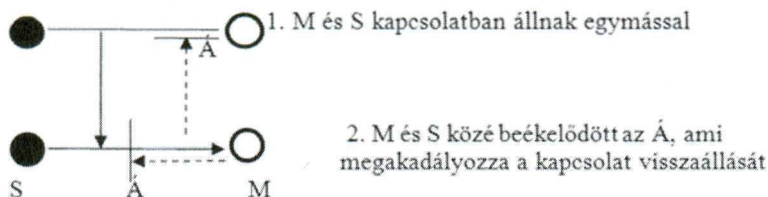
4.3.1. Különválaszt: *elszigetel, elzár* – meglévő kapcsolat felbontása, az S és M közötti határ kiemelése

Az ÉrtSz. szerint az *elszigetel* jelentése „egyént vagy közösséget környezetétől, illetve másoktól tervszerűen, fokozatosan elkülönít, életéhez, működéséhez szükséges kapcsolataitól megfoszt”. Láthatjuk, hogy alaphelyzetben egy meglévő viszony ideiglenes vagy végleges felbontása áll a középpontban úgy, hogy közben S M számára pozitív.

- (19) A nagy esőzések okozta árvíz (Á) elszigetelte a külvilágtól (S) Románia egyik legnagyobb dunai kikötőjét (M).

A szituáció elején S és M kapcsolatban állnak egymással. Az „Á” (itt természeti erő) szétválasztja őket, és elválasztóként S és M közé ékelődik, megakadályozván a két entitás érintkezését és a kapcsolat visszaállítását. Az *elszigetel* igével előforduló leggyakoribb S-ek a *külvilág* és a *világ*, illetve az *egymástól*. Ami itt furcsa, az a távolítás használata annak ellenére, hogy valójában egy statikus konfigurációval van dolgunk. S és M helyzete nem változik, M nem végez mozgást, csupán a kettőjük közötti kapcsolat szűnik meg az Á közéjük való beékelődése által.

A (19) mondatot az alábbi ábrával szemléltethetjük:

8. ábra. Az *elszigetel* ige ábrázolása

Az *elszigetel* csoportba többek között az alábbi igék tartoznak még: *elbarikádoz*, *elrekeszt*, *eltorlaszol*, *elzár*, *izolál*, *ellakatol*, *elrácsol*. Láthatjuk, hogy az igetövek alapját képző főnevek mind szabadságvesztéssel, bezártsággal kapcsolatosak: *zár*, *rács*, *torlasz*, *rekesz*, *barikád*, *sziget*.

Elhatárolódásra, *elzárkózásra* olyan példákat is találhatunk, melyek sokkal inkább a *megóv*, *megvéd* típusú igékre alapoznak. Olyasmitől határolódunk el, ami számunkra negatív, mert nem szeretnénk kitenni magunkat neki. Ezek viszont rendszerint olyankor fordulnak elő, amikor M megegyezik Á-val: az *elhatárol vkit vmitől* esetében a MAZSOLA szerint például a leggyakoribb M a *maga*. 776 esetből 625-ben találkozhatunk az *elhatárolja magát vmitől* kifejezéssel. Gyakori S-ek ilyenkor: *kijelentés*, *botrány*, *politika*, *megnyilvánulás*, *állítás*, *nyilatkozat*. Itt is látható, hogy a központi elem a határ, a kapcsolat megszüntetése, függetlenül Á szándékától (kár okozása/óvás).

Ezen csoport igéi az *eltitkol* csoporttal is érintkeznek, amint azt az *elzárja a gyermektől az édességet* példa is érzékelteti. Ekkor viszont S az EXP, nem pedig M (*elzárja a gyermeket a külvilágtól*). Ugyanakkor az *elzárja a munkást a géptől* példa esetében az *eltitl* igéhez hasonlóan működik az *elzár*.

4.3.2. Különválaszt: *eltitl* és *megfoszt* – meglévő viszony felbontása, birtokviszony megfordítása

Az *eltitl* és *megfoszt* esetében S M számára egyértelműen pozitív. Mindkét ige valamiféle negativitást hordoz magában. Az *eltitl* implicit tagadó ige. Az ÉrtSz. szerint *aki eltitl vkit vmitől*, az „vki számára vminek a végzését *nem*

engedélyezi, vkit kirekeszt vhonnan; *nem* engedi, hogy vhová járjon; vminek az élvezését *nem* engedélyezi, megtiltja vkinek”. Láthatjuk, hogy az értelmezésben többször is előfordul a *nem* tagadószó. A *megfoszt* ÉrtSz. szerinti meghatározása „elvon, elvesz, elrabol vkitől vmit, ami őt megilletné; vkit vmely jogából, jogköréből, hatásköréből, méltóságából kiemel, kizár”. A *megfoszt*nál kevésbé van jelen implicit tagadás az igében, inkább az ige negatív értékjelentése az, ami előtérbe kerül: erőszakkal veszünk el valakitől valamit, ami őt megilletné. Láthatjuk, hogy erődinamikai szempontból sem legesekek ezek az igék.

Az *eltilt valakit valamitől* a *visszatart valakit valamitől*re is emlékeztet, azzal a különbséggel, hogy az *eltilt* esetében a kiinduló helyzet rendszerint az, hogy a (pozitív) S–M kapcsolat létezett, majd felbontották, és az újjáalakulását akadályozzák meg, míg a *visszatart* a (negatív) S–M kapcsolat létrejöttének a megakadályozásáról szól. Az *eltilt* esetében tehát nem csak a viszony megbomlása és a távolodás kerül előtérbe, hanem az a korlát/határ/akadály is, aminek következtében a korábban különösen szoros viszony ideiglenesen vagy véglegesen nem állítható vissza. A visszaállítás vágya pedig abból adódik, hogy S M számára pozitív. Ha *valakit eltiltunk valamitől*, azt hangsúlyozzuk, hogy nem engedjük többé közel ahhoz a valamihez, ami korábban szorosan kapcsolódott hozzá, nem pedig csupán azt, hogy eltávolítjuk tőle. Az ÚT sémára épülő *valamitől* viszony pedig biztosítja azt, hogy egy, az úton levő akadály ilyen mértékű hangsúlyt kaphasson a viszony észlelése során. Az *eltilt* igét az *elszigetel* igéhez hasonlóan ábrázolhatjuk. Például:

(20) Eltiltották [az elítéltet] (M) a közügyektől (S).

Az elítélt és a közügyek közötti viszony megbomlik, Á pedig gondoskodik arról, hogy ne is alakulhasson újra. Az *eltilt* igével megjelenő leggyakoribb S-ek a következők: *gyakorlás, közügy, tevékenység, versenyzés, mérkőzés, látogatás, járművezetés, folytatás, sporttevékenység, játék, szerető* stb. Láthatjuk, hogy ezek M számára mind pozitívak. Á szándéka lehet akár óvó, akár önkényeskedő, szándékosan kárt okozó (*az orvos eltiltotta a sportolót az edzéstől* vs. *a hatóságok eltiltottak az ügyvédi gyakorlattól*), az eredmény ugyanaz: egy (legalábbis ideiglenesen) vissza nem állítható viszony. Ismét íránymegfordítással van tehát dolgunk, azáltal, hogy az ige implicit tagadást tartalmaz. A dolgok természetes rendje az lenne, hogy M-et közel engedik valamihez, ezt kellene nekünk észlelnünk. Ez viszont az Á állította akadály miatt nem következik be, tehát implicit tagadó igét használunk, és megfordítjuk a folyamat irányát.

Hasonló a helyzet a *megfoszt* ige esetében is:

(21) A hatóságok megfosztották a férfit az amerikai állampolgárságtól.

Ha az *elvesz* igével ábrázolnánk ezt a helyzetet, nem okozna különösebb

gondot. A férfi az, akinek birtokában van a saját állampolgársága, vagy akinek „része” a saját állampolgársága. Ezt *vesszük el tőle*. Ezt a rész-egész/birtokviszonyt azonban a nyelv épp fordítva konceptualizálja a *megfoszt* ige esetében: *őt fosztjuk meg az állampolgárságától*, nem pedig *tőle fosztjuk meg az állampolgárságot*. Nagy a hasonlóság az *eltilt* igés mondathoz, a különbség csak az, hogy a *megfoszt* igével előforduló S-ek (leggyakoribbak: *lehetőség, jog, szabadság, állampolgárság, tisztség, öröm, rang, élet, élmény*) sokkal inkább rész-egész/birtokviszonyban állnak M-mel. Viszont itt is a különválasztás, valamint a nem-visszaengedés állnak a középpontban.

A rész-egész viszony megfordulása kapcsán a *megtisztít*hoz is visszakapcsolhatunk. A két eset közötti eltérés az S-ek természetében ragadható meg: *megtisztítani* olyasmitől tisztítunk meg valamit, ami számunkra haszontalan, S tehát számunkra negatív, míg M-et magát hasznosnak tüntetjük fel. *Megfosztani* viszont valami M (EXP) számára egyértelműen pozitív dologtól *fosztunk meg valakit*. A *megtisztít* esetében tehát az M és S közötti szerepcseré S negatív voltából adódott, a *megfoszt* esetében viszont az **igében rejlő negatív értékjelentés** az, ami ilyen jellegű **szerepcseréhez** vezet.

5. A tagadásról, illetve az implicit tagadó igékről

Elemzéseink során megfigyelhettük, hogy az implicit tagadás és a negativitás kulcsfontosságú szerepet játszottak az ablativusi viszony észlelésénél és magyarázásánál. Szilágyi N. Sándor (1997: 109–111) gondolatmenetét követve bármilyen tagadás (akár explicit, akár implicit) csak úgy lehetséges, ha előzetesen egy gondolati művelet („helyzetészlelés”) során kialakítjuk az illető helyzet konfigurációját arra az esetre, amikor a kijelentés megfelelne a valóságnak, majd a tagadó formában ezt az előzetes észlelést érvénytelenítjük. Bármilyen tagadás megfogalmazásához szükségünk van tehát egy előzetes állító észlelésre: egyetlen nyelvi észlelés alapján közvetlenül nem tagadhatunk, mivel nem tudunk negatív módon észlelni, csupán olyat észlelhetünk, ami van.¹⁵ Ha az előzetes észlelésbeli

¹⁵ „[...] tagadó mondat csakis úgy jöhet létre, hogy először meglevőként észlelem a helyzetet gondolatban, utána pedig megállapítom, hogy ennek tényleges észlelésére nincs mód, és ez nem rajtam múlott (vagyis nem azon, hogy én akartam-e észlelni vagy sem, hiszen nagyon is akartam volna, csak nem lehetett). Ezt pedig csak úgy tudom kimondani, hogy az előzetes észlelésemet mondom, mert mondani csak azt mondhatom, amit észleltem is (hiszen az észlelt dolgok is meg a relációk is abban vannak), de a mondatba még odateszek valamit (itt éppen egy tagadó szót), ezzel jelzem a hallgató számára, hogy ez tulajdonképpen nem a tényleges helyzetre vonatkozó, hanem egy előzetes, gondolatbeli észlelésem, amely viszont a tényleges helyzettel nem talál. A tagadás tehát csakis jelölt lehet (egy külön elemmel megjelölve az állító formához képest), és ez a világ egyetlen nyelvében sem lehet másképp,

történéshez valamilyen mozgásirány is tartozik, akkor implicit tagadó ige használata esetén az eredeti mozgásirányt is „tagadjuk”, ennek kifejezője pedig a mozgásirány megfordítása lesz. (Ha például elfelejtettük **betenni** a levelet a boríték**ba**, és ezt tagadás formájában akarjuk kifejezni, akkor két lehetőségünk van: (1) explicit tagadással: *Nem tettük **be** a levelet a boríték**ba**, mert elfelejtettük*, és (2) implicit tagadással: *Kifelejtettük a levelet a boríték**ból***, ahol a *felejt* tartalmazza az implicit tagadást. A konfigurációt mindkét esetben arra a hipotetikus helyzetre alakítjuk ki, hogy „**Betettük** a levelet a boríték**ba**”).

Ez a meghatározás nagyban segít a tagadás mechanizmusának megértésében, illetve az egyes példák elemzésénél, főleg olyankor, amikor furcsának (fordítottnak) tűnik nekünk egy-egy viszony ábrázolása. Ilyenkor érdemes megfigyelni, hogy megelőzhette-e a nyelvileg ábrázolt észlelést egy előzetes szándék, vagy sem, mert ha igen, akkor az sok esetben vezethet a határozórag iránymegfordításához negatív észlelés következtében.

Az implicit tagadás jelenségét eddig főképp mondatszinten kutatták (például Karttunen 1971). Kimondottan implicit tagadó igékkel Yoko Iyeiri (2010) foglalkozik. Könyvében megállapítja, hogy számos olyan ige létezik az angolban, amely valamilyen módon tagadást foglal magába. Ilyen például a 'megtilt' és a 'kétkedik'. Ugyanakkor ő sem tud pontos meghatározást adni arra, hogy hogyan is dönthetjük el egy ígéről, hogy implicit tagadó-e, vagy sem. Munkájában Huddleston és Pullum (2002: 835) felosztását veszi alapul, akik az igék osztályozása során „rejtetten negatív lexikai elemek”-nek [covertly negative lexical items] nevezik ezeket az igéket. Ezek az igék jelentésük alapján hat alosztályba csoportosíthatóak:

- a) kudarc, elkerülés és mulasztás [failure, avoidance, omission]
- b) meggátolás/megakadályozás és tiltás [prevention and prohibition]
- c) tagadás [denial]
- d) kétség [doubt]
- e) elvárásokkal ellentétes történés [counter-expectation]
- f) kedvezőtlen értékelés [unfavourable evaluation]

Iyeiri azt is megfogalmazza elméleti megalapozásában, hogy ő olyan igéket is vizsgál, amelyek szerinte ebbe a kategóriába tartoznak, ugyanakkor más szerzőknél teljesen más lexikai csoportokba tartoznak. A *fél* ige Iyeiri szerint például implicit tagadó ige, mások ezt viszont „kedvelést” [liking verb] (Dixon 2005: 160), „megismerést, érzelmet, attitűdöt” [verb of cognition, emotion and attitude] (Huddleston & Pullum 2002: 170), „ragaszkodást, elhidegülést, félést, vágyat, sóvárgást stb.” [verb of affection and disaffection, fearing, desiring, wishing etc.] (Visser 1966: 1874) kifejező igeként tartják számon.

mert a nyelvi észlelés természetéből származik” (Szilágyi N. 1997: 110).

A szakirodalom helyenként megemlíti azt, hogy léteznek implicit tagadó igék, de tudomásom szerint (egyelőre) nem létezik erre vonatkozólag olyan definíció (teszt), amely alapján bármely igéről egyértelműen eldönthető lenne, hogy hozzátartozik-e ehhez a kategóriához, vagy sem. Ezt a problémát ugyan nem sikerült megoldanunk a vizsgálat során (bár az ÉrtSz. gyakran segítségünkre lehetett, mivel a *nem/ne* tagadószó jelenléte egy-egy meghatározásban megerősített abban, hogy implicit tagadó igével van dolgunk), a konkrét példák elemzésekor viszont nem okozott különösebb gondot annak eldöntése, hogy az adott helyzetet megelőzte-e egy előzetes észlelés, melyet tagadni kellene, vagy sem.

6. Összefoglalás

Tanulmányunk célja az volt, hogy feltárjuk az ablativus jelentéseit főleg azokban az esetekben, amelyeket a szakirodalom aszemantikus vonzatként tart számon. Elemzéseink során sikerült rávilágítanunk arra, hogy tágabb kontextusban vizsgálva az „aszemantikus” ablativusi vonzatot kérő igéket, ezek rendszerbe illeszkednek, a vonzat használata pedig az egyes csoportokon belül motivált.

Az egyes igecsoportokat a felvázolt távolodási és szétválasztási viszonyból kiindulva vizsgáltuk meg. Eközben az alábbi tényezők bizonyultak relevánsnak:

1. Az S és M közötti viszony szorossága. Például van-e köztük részegész/birtokviszony, vagy nincs? (Van: *megpucolja a halat a pikkelytől, megfosztja a férfit az állampolgárságától* vs. nincs: *féli a bajtól*.)
2. A kiindulási helyzet:
 - a. reális viszony, amit felbontanak (*elveszi tőle a könyvet*),
 - b. kialakulófélben levő viszony, aminek a létrejöttét megakadályozzák (*megtagadja tőle a segítséget, eltitkolja tőle az igazságot, félti a bajtól, óvja a széltől*), vagy
 - c. reális viszony, amit felbontanak, és aminek a visszaállítását akadály közbeékelésével megakadályozzák (*elszigeteli a külvilágtól, eltiltja a bortól*)?
3. M értéket, hasznot jelent-e Á számára (mint például a *megtisztít, félt, óv* esetében), vagy sem?
4. S veszélyforrást jelent-e Á-ra/ M-re nézve (például *félt, óv, kiszabadít*), vagy sem?
5. S vagy M tölti-e be az EXP szerepét? (S: *sajnálja tőle a bort, elveszi tőle a pénzt* vs. M: *visszatartja őt az ivástól, megfosztja őt a pénzétől*.)
6. Tartozik-e az ábrázolt szituációhoz egy elképzelt előfeltevés, ami a valódi észlelés során megcáfolódik?

7. Az ige szemantikája kódol-e implicit tagadást (*sajnál, eltitkol, eltilt, megfoszt*), van-e erődinamikai jelentése (*elhárít, elrémit, visszafog, visszatart*)?
8. Mi a helyzet eredeti kiindulópontja? Reális vagy fiktív a szituáció által megadott K? (Reális: *elvesz vmit vkitől* vs. fiktív: *eltérít vkit vmitől.*) Ha reális, rendszerint egy kiindulóponttal van dolgunk, ha fiktív, akkor kettővel (például az eltérítési folyamat során M egyszer elindult egy ismeretlen K-tól S felé, viszont Á nem engedélyezte ezt a kapcsolatot, irányváltoztatásra kényszerítette M-et, és ettől kezdve M S-től mint másodlagos, fiktív kiindulóponttól távolodik).

Az egyes igecsoportok szigorú elválasztása az igék összetett jelentése és többértelmősége miatt szinte lehetetlen, gyakorta átmenetek vannak az egyes csoportok között, mivel számos ige egyszerre többféle viszony ábrázolására is képes. Továbbá egyazon szerkezet is többféleképpen értelmezhető. Célunk azonban nem az egyértelmű kategorizálás volt, hanem olyan okok feltárása, melyek a *valamitől* vonzat használatát motiválhatják. Elemzésünk során az alábbi okokra sikerült rámutatnunk:

1. Az ige szemantikájában rejlő **implicit tagadás** (láthattuk, hogy az ÉrtSz. ezeket az igéket sokszor úgy határozza meg, hogy a magyarázatuk tartalmazza a *nem/ne* tagadószt) **íránymegfordításhoz** vezethet. Ilyenkor az elképzelt előfeltevés mozgásiránya és a megvalósulás iránya egymással ellentétes (egy elvárttal ellentétes történés valósul meg). Implicit tagadás által motivált íránymegfordítással találkoztunk az alábbi csoportok esetében:
 - a. *sajnál*
 - b. *eltitkol*
 - c. tágabb kontextusban: *félt, óv; eltérít, elhárít, visszafog, visszatart; elszigetel; eltilt*

A *sajnál* és az *eltitkol* esetében Á haszonvágya is közrejátszik a helyzet alakulásban; a *félt, elhárít* esetében EXP eredeti állapotának megőrzése is előtérbe kerül (ne érje őt semmiféle külső hatás). Az *eltérít, elhárít* igéknél az erődinamika is fontos szerepet kap a szituáció ábrázolásnál: Á ellenerőként hat M-re, megakadályozza/megfordítja annak mozgásirányát, és ezáltal győztesként kerül ki az ábrázolt helyzetből.

2. A **negatív S** az S és M közötti **szerepcserét** idézheti elő, ha S és M között rész–egész/birtokviszony van. Ezzel találkoztunk a *megtisztít* csoportnál.
3. **Negatív jelentésű ige** (M számára) pozitív S-sel társulva szintén **szerepcseréhez** vezethet, pl. *megfosztotta állampolgárságától*.
4. **Ami negatív, attól ösztönösen távolodunk**, illetve távol tartjuk magunkat – ez egy további oka lehet a *félt, óv, kiszabadít* csoportok ablativusi vonzatának.
5. Számos íránymegfordítást tartalmazó helyzetnek erős az **erődinamikája**.

Az ablativus alapjelentése a szétválasztás, de nem csupán akkor használható, ha egy viszony feloszlását/megszüntetését írjuk le, hanem kiterjed azokra az esetekre is, amikor az ige egy viszony létrejöttének a megakadályozását vagy pedig az egység felbontását és visszaállításának megakadályozását kódolja (itt különös hangsúlyt kap az az entitás is, amely akadályként ékelődik S és M közé).

A reális felbontást ábrázoló igék nagy többségénél (*elvesz, elküld, különválaszt, kiszabadít*) az ablativusi vonzat motivált. Ezeknél az igéknél csupán akkor ütköztünk problémákba, amikor S és M között látszólag indokolatlan szerepcsere történt (*megfoszt, megtisztít*). Láthattuk, hogy ennek előidézője egyrészt a hasznosság szempontjának figyelembevétele, másrészt a negatív S vagy ige (mely erős erődinamikát is hordoz magában).

A viszony létrejöttének megakadályozásánál komplexebbek azok az esetek, amelyekben iránymegfordítással van dolgunk. Az iránymegfordítás alapjául M útvonalának konkrét megfordítása szolgál, i. *visszafordít (családot határtól), elterel (árvizet a várostól)*. Ez kiterjedt az *elhárít, visszatart, sajnál, eltitkol* esetekre is, ahol már M eredeti mozgása kevésbé szembetűnő, az iránymegfordítás viszont egyértelmű, ez a két csoport pedig együttesen analógiás módon támogathatja a teljesen statikus *félt, óv, őriz* igék ablativusi vonzatát is.

Iránymegfordítással, illetve szerepcserével egyébként a nyelvben más esetekben is találkozhatunk, például ha azt mondjuk, hogy *a fejébe nyomja a kalapot* vagy (nyelvjárásban) *a lábába húzza a csizmát*, valójában fordítva ábrázoljuk a *benne* viszonyt: amit észlelünk, az az, hogy az illető *a fejét nyomja a kalapba*, és *a csizmába dugja a lábát*. Az erődinamikának itt is fontos szerepe lehet az iránymegfordításban/szerepcserében, mivel különben gyakoribb az olyan megfogalmazás, hogy *kalapot tesz a fejére, csizmát húz a lábára*, melyek nem okoznak különösebb problémát. Az iránymegfordítás jelensége nem korlátozódik a magyar nyelvre. A finnben például ez motiválhatja a *jäädä* 'marad' ige illativusi vonzatát. A *pysyä* 'marad' igével ellentétben (melynek inessivus a vonzata) a *jäädä* olyan változatlanúságra utal, mely eltér Á előzetes elmozdulási szándékától. Ugyanakkor számos általunk vizsgált ige – *eltitkol (salata), visszatart (estää), eltilt, megtagad (kieltää), óv (suojella)* – a finnben szintén távolító, ablativusi vagy elativusi esetet kér. A magyarhoz hasonlóan tehát itt is iránymegfordítások sorával van dolgunk.

Rövidítések

- Á – ágens (természeti erő, egyéb), a mozgás előidézője/okozója, tétetője vagy megengedője
EXP – experiens, a történés passzív átélője, megtapasztalója
K – kiindulópont
M – mobil, mozgó elem (trajektor)
S – stabil, háttér (landmark)
V – végpont

Irodalom

- Andor Enikő 1999: *Az EL viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Szakdolgozat. Kolozsvár: Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszéke.
- Dixon, Robert 2005: *A semantic approach to English grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza (szerk.) 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Galaczi Árpád 1995: *A RAJTA helyzet jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Szakdolgozat. Kolozsvár: Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszéke.
- Hegedűs Rita 2004: *Magyar nyelvtan*. Formák, funkciók, összefüggések. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Huddleston, Rodney & Pullum, Geoffrey 2002: *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inaba, Nobufumi 1998: Suomalais-ugrilaisten kielten omistusrakenteesta: typologinen ja geneettinen näkökulma. – Anneli Pajunen (szerk.): *Kieliopillistumisesta, analogiasta ja typologiasta*. Helsinki: SKS: 144–181.
- Iyeiri, Yoko 2010: *Verbs of Implicit Negation and Their Complements in the History of English*. Amsterdam: John Benjamins.
- Kálmán László & Trón Viktor 2007: *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
http://people.mokk.bme.hu/~tron/kalman_tron_bevezetes_07.pdf.
2012. 07. 17.
- Karttunen, Lauri 1971: Implicative Verbs. – *Language* 47/2: 340–359.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000: *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Gábor (szerk.) 1998: *Magyar szókincstár*. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

- MAZSOLA = Mazsola – a magyar igei bővítményszerkezet vizsgálata.
http://corpus.nytud.hu/cgi-bin/mazsola/mazsola_hun.pl
- P. Lakatos Ilona (szerk.) 2006: *Grammatikai gyakorlókönyv*. Nyíregyháza: Bölcsész Konzorcium.
<http://mek.niif.hu/04800/04891/04891.pdf>. 2012. 07. 17.
- Simonyi Zsigmond 1888: *A magyar határozók*. Budapest: MTA.
- Szatmári Petra 2006: Medium im deutsch-ungarischen Vergleich. *Deutsche Grammatik im europäischen Dialog*.
<http://www2.hu-berlin.de/linguistik/institut/syntax/krakau2006/beitraege/szatmari.pdf>. 2012. 07. 17.
- Szilágyi N. Sándor 1997: *Hogyan teremtsünk világot?* Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.
- Talmy, Leonard 2000: *Toward a Cognitive Semantics*. Vol. 1. Cambridge, MA: MIT Press.
- Visser, Frederikus Th. 1966: *An Historical Syntax of the English Language*. Vol. 3:1. Syntactical units with two verbs. Leiden: E. J. Brill.

Implicit negation and direction-reversing

The present article concentrates on the study of the phenomena of direction-reversing and role exchange in syntagms like *eltitkol valami+t valaki+tól* [conceal something+ACC somebody+ABL] ‘to conceal something from someone’, *megtisztítja a cipő+t a sár+tól* [clean the shoe+ACC the mud+ABL] ‘to clean one’s shoes of the mud’ (literally ‘from’). Applying the methods of cognitive linguistics, I seek to identify the factors that could lead to (1) the inversion of the direction of an action or event, or to (2) the exchanging of roles between the components of a possessive relation. It emerges that in this case the semantics of the verb, the concepts of usefulness and danger, and implicit denial, as well as the preperception and the force dynamics of the situation, play an important role.